

ЛИКОВИ СВЕТОГ САВЕ И СВЕТОГ СИМЕОНА НЕМАЊЕ У ЈОШАНИЦИ

Апстракт: У тексту се доносе резултати истраживања иконографског програма у олтарској апсиди цркве манастира Јошанице. Пажња је најпре посвећена прегледу историографије овог слабо проученог споменика позног Средњег века. Потом је дата анализа са предлогом идентификације фигура у сцени Поклоњење Агнецу, и других фигура у простору ђаконикона и протезиса. Највећа пажња обрађена је на фреско иконе Св. Саве Српског и Св. Симеона Немање, насликаним на површинама протезиса.

Кључне речи: иконографија, олтар, апсида, манастир, Јошаница, ђаконикон, фигуре, протезис, фреске, иконе, Св. Сава, Св. Симеон.

1. Занимање истраживача за прошлост манастира Јошанице код Јагодине траје готово пуна два века.¹ Иако спада у још увек недовољно проучене споменике српског средњег века, о Јошаници је стално писано, па тако није изостављена ни из једног прегледа старе српске културе, нити из енциклопедија уметности (слика 1).² Посебну пажњу медиевисти су почели обрађати овом старом споменику када су,

---

¹ За старију литературу, в. Ђ. Вучић, *Путешествие по Србији*, Свеска 1, Будимь 1828, 131-132; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1867, 182-183; Ј. Мишковић, *Топографски речник Јагодинског округа*, Гласник СУД 61 (1885), 81-83; Митр. Михаил, *Православна српска црква у Србији*, Београд 1895, 76; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 2*, Београд 1902, 274-275, бр. 3567; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zum Gegenwart. Land und Bevölkerung 1*, Leipzig 1904, 240 (= Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво 1*, Београд 1991, 617-619); М. Поповић, *Историска улога српске цркве*, Београд 1933, 51-52; Ч. Д. Марјановић, *Ђуприја, Параћин и Јагодина*, Темнићи зборник 3 (1936), 97; М. Драгић, *Манастир Јошаница*, Политика, 27. јун 1940, 10; С. Мијатовић, *Белица. Насеља и порекло становништва*, Београд 1948, 127; Д. Дачић, *Манастир Јошаница*, Гласник СПЦ 12 (1958), 226-231; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 201; Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, ЗЛУМС 4 (1968), 126; Д. Кашић, *Манастир Јошаница*, Београд 1969; П. Пајкић, *О историји манастира Јошанице*, Саопштења IX (1970), 117-118; Д. М. Дачић, *Манастир Јошаница. Из прошлости старе Јагодине*, Београд 1971; Д. Кашић, *Цркве у крушевачком крају до Првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 99, 101; И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 116; Д. Дачић, *Манастир Јошаница*, Параћин 1979; Д. М. Степковић, *Јошаница код Светозарева*, Каленић 12-6 (1980), 11-14; Р. Станић, *Средњовековне цркве у Сталаћу и околини*, Старице н.с. XXX (1980), 71; А. Радовић, *Синаити и њихов значај у животу Србије у 14. и 15. веку*, Манастир Раваница 1381-1981. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 111, 125.

² Ј. Веселић, *Опис манастира у Србији 1*, Београд 1867, 150; М. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД 4 (1867), 51-52; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у Србији*, Београд 1920, 130-131; В. Р. Петковић, *Манастири у Шумадији*, Браство 26 (1926), 47; исти, *Никола св.*, у Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка III, Загреб 1928, 73; исти, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 136; В. Кораћ - Н. Петровић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија*, Београд 1956, 162-163; Ђ. Бошковић, *Средњовековне цркве и манастири*, исто, 112; М. Kolarić, *Jošanića*, Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, 533; Д. Тасић, *Црквена архитектура и фреско-сликарство*, Србија – знаменитости и лепоте, Београд 1965, 206; В. Vujović, *Jošanića*, Likovna Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1986, 698; С. Милеуснић, *Средњовековни манастири Србије*, Београд 1995, 96-99; исти, *Јошаница*, Манастири Србије

пре четрдесетак година, на унутрашњим зидовима храма откривени остаци првобитног живописа, који су у својим написима помињали још Јоаким Вујић, Милан Милићевић и Јосиф Веселић.³ Зидно сликарство цркве манастира Јошанице постаће много боље познато широкој и стручној јавности тек по завршетку обимних конзерваторско-рестаураторских радова извођених током 1969. и 1970. године, у оквиру најпре програма *Завода за заштиту споменика културе* у Крагујевцу, а онда и *Републичког завода за заштиту споменика културе* у Београду.⁴ После скидања малтера са зидова, чишћења и конзервације преосталог живописа,⁵ историчар уметности Радомир Николић саставио је детаљно замишљен попис иконографског програма (са четрнаест репродукција и два цртежа зидних слика), који ће за дуже време остати једини потпунији текст о јошаничком зидном украсу.⁶ Током радова на конзервацији откривеног живописа, сликар-конзерватор Драгана Милисављевић радила је и на састављању албума цртежа јошаничког фреско програма, који, нажалост, ни до данас није објављен.⁷

Светској медијевистици и византологији Јошаницу ће приближити Војислав Ј. Ђурић, најпре у пратећем тексту за велику изложбу о моравском сликарству, а потом и у својој познатој синтези о византијским фрескама у Југославији.⁸ Живопис Јошанице проф. Ђурић датовао је у време око 1400. године, цркву је одредио као задужбину непознате властеле и закључио да су сликари храма вероватно потицали са југа Балкана, простора данашње Македоније или Бугарске. Ти су зографи, по В. Ј. Ђурићу, у Јошаници извели сликарство осредње вредности и без сродних примера, које је јединствено како по правописним особеностима натписа, тако и по избору сцена. Када је реч о програму припрате, проф.

1, Београд 2002, 440-443; (К. Ј. П.), *Јошаница*, Енциклопедија православља, Београд 2002, 908-909; С. Петковић, *Културна баштина Србије*, Нови Сад 2003, 115-116; Д. В. Комлушки, *Средњовековни манастири и цркве у Србији*, Београд 2003, 186.

³ Под претпоставком да се под дебелим слојем малтера налази живопис пробним сондирањем зидова откривено је зидно сликарство у Јошаници, в. В. К. Луковић, *Конак и црква манастира Јошанице*, Музеји 7 (1952), 155-156.

⁴ Р. Прокић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури манастира Јошанице*, Саопштења IX (1970), 119-128; П. Пајкић, *Најзначајнији радови на рестаурацији споменика културе у Шумадији и Поморављу*, Гласник ДКС 2 (1978), 42; исти, *Неки проблеми реконструкције споменика културе у Шумадији и Поморављу*, ЗЗСК 26-27 (1980), 211-212. О архитектури храма у Јошаници, в. Е. Радуловић, *Скупина моравских споменика без бочних конхи*, Крушевачки зборник 4 (1988/89), 52-54; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 13, 96, 110, 160, 175, 176, 178, 179, сл. 56, 181, 216-217, 238 (план и основа бр. 27), сл. 52, 271; В. Кораћ - М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 370, сл. 528; Р. Прокић, *Посебност архитектуре цркве Св. Николе манастира Јошанице*, Српска православна епархија шумадијска 1999. Шематизам, Крагујевац 2000, 149-153.

⁵ О томе, в. Р. Гашић, *Конзервација живописа манастира Јошанице*, Саопштења IX (1970), 145-147.

⁶ Р. Николић, *Прилог проучавању живописа манастира Јошанице*, Саопштења IX (1970), 129-143.

⁷ Д. Милисављевић, *Манастир Јошаница. Цртежи фресака*, документација Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд 1970.

⁸ В. Ј. Ђурић, *Зидно сликарство Моравске школе*, Београд 1968, 16; исти, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 98, 104, 224. Такође, в. Г. Бабић-Ђорђевић - В. Ј. Ђурић, *Полет уметности*, Историја српског народа II, Београд 1982, 180-181 (= исти, *Српска уметност у средњем веку. Књига друга XIV-XVI век*, Београд 1997, 150-151, сл. 118).

Ђурић је сматрао да онсадржи само сцене из живота једног пустиножитеља, док је од историјских ликова сликаних у припрати поменуо само оштећене портрете властеоске породице.

Чињеница да се уз највећи број преосталих фигура и сцена у јошаничкој цркви нису очували пратећи натписи, навела је истраживаче да приступе детаљном проучавању зидног сликарства у Јошаници, чији се квалитет тек у последње време сагледава у потпунијем светлу. Веома тешка оштећења на великим површинама живописа условила су дуготрајно и мукотрпно истраживање са циљем употпуњавања знања о сликаном програму храма.

Пуних двадесет година после откривања и чишћења остатака фресака, у Јошаници су током летњих месеци 1991. године била предузета нова историјско-уметничка истраживања, а у организацији *Завичајног музеја* у Јагодини. Тада смо, заједно са Татјаном Стародубцев и захваљујући скелам подигнутим у обе куполе, испитали и снимили остатке зидног сликарства у свим деловима храма; већи део сцена и фигура светитеља прецизније је идентификован, сви до тада сачувани натписи на зидовима цркве пажљиво су рашчитани и преписани, док је већина калкирана. Резултате истраживања у свом интегралном облику нисмо објављивали, премда су сабрани у извештају надлежној установи,⁹ а нешто касније су делови ових истраживања публиковани у једном краћем тексту у коме је указано на дотад неидентификоване фигуре у најнижој зони наоса, тј. на неуочену Христову фигуру крај иконостаса на јужном зиду и једно светитељско попрсје до њега, као и на фигуру Богородице Заступнице са развијеним свитком у руци на северном зиду до олтарске преграде, за коју се раније сматрало да представља светог ратника.¹⁰

У пролеће 1992. године, екипа јагодинског *Завичајног музеја* неочекивано је у дворишту манастира пронашла већи број уломака првобитног фреско живописа, заосталих из времена конзерваторских радова у манастиру крајем седамдесетих година прошлог века. Откривени фреско уломци, који су у извесном степену увећали познавање јошаничког живописа, пренети су у простор Музеја на обраду и заштиту, где су испитани и класификовани чиме је омогућено парцијално спајање једног њиховог дела у веће целине, о чему је убрзо сачињен и посебан извештај.¹¹ Неколико фреско

---

⁹ В. Цветковић-Т. Стародубцев, *Rezultati terenskih istraživanja na živopisu manastira Jošanice*, дактилографисани рукопис са фото и техничком документацијом, Завичајни музеј Јагодина, 1991.

¹⁰ Б. Цветковић - Т. Стародубцев, *Неколико запажања о фрескама доње зоне у Јошаници*, Саопштења XXVII-XXVIII (1995/96), 67-78. Тада откривен пример Богородице Заступнице у Јошаници укључен је и у рукопис знатно касније објављене студије о представама овог Богородичиног типа у средњовековном сликарству, в. I. М. Djordjević - М. Marković, *On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the Discovery of the Figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the naos of Lesnovo*, Зограф 28 (2000-2001), 32, 34, нап. 125, 142.

¹¹ Међу њима се посебно истичу фрагменти који су припадали владарском портрету и ликовима властеле из припрате, као и делови фигура светих ратника из наоса, в. Б. Цветковић, *Уломци фреско сликарства из манастира Јошанице*, Гласник ДКС 18 (1994), 98-100.

уломака јошаничког сликарства од тада је изложено и на сталној изложбеној поставци у *Завичајном музеју* у Јагодина.¹²

Да је у Јошаници могуће још фреско уломака пронаћи сведочи како једна старија публикација, тако и једно новије усмено саопштење. У каталогу велике изложбе о Моравској Србији Десанке Милошевић дати су подаци о фреско фрагментима из манастира Јошанице, откривеним током истраживачких радова у манастиру 1967-1970. године, којима се након изложбе, међутим, губи сваки траг.¹³ Осим тога, недавно смо могли да чујемо сведочење да је непознат број фреско уломака био пронађен и током отварања гробнице у припрати, који су потом, по древном обичају, сахрањени у једну новоформирану јаму, на простору северно од цркве.¹⁴

Основне резултате дотадашњих истраживања Јошанице, са покушајем смештања споменика у одређенији временски контекст, сабрали смо у чланку о најранијој историји цркве, где смо на основу анализе ктиторских и владарских портрета, као и на основу неких других података (нпр. остава сребрњака деспота Ђурђа нађена у близини манастира), предложили датовање осликавања Јошанице у период 1430-1435. године.¹⁵ Претпоставили смо да остаци фигура на северном зиду приправе припадају портретима породице деспота Ђурђа и на крају закључили да је јошанички храм првобитно морао бити посвећен не светом Николи, како је данас, већ једном светом ратнику, светом Ђорђу или светом Димитрију.¹⁶

Даљем проучавању иконографског репертоара оштећеног зидног сликарства у Јошаници значајно је допринела расправа Ивана М. Ђорђевића о представама Мртвог Христа, први пут изнета током рада Друге југословенске конференције византолога, одржане у манастиру Студеници 1995. године. Проф.

---

¹² *Zavičajni muzej Jagodina. Stalna izložbena postavka. Katalog*, ed. B. Цветковић i S. Dodić, Jagodina 2001, 22; *Пет десетлећа посвећености. Педесет година рада Завичајног музеја у Јагодина 1954-2004*, ур. Б. Цветковић и С. Додић, Јагодина 2004, 23, бр. 40.

¹³ Фрагменти су по свој прилици припадали портрету (деспота Ђурђа), в. Д. Милошевић, *Моравска Србија – људи и дела*, Крушевац 1971, 21, 25 (аутор каталожке јединице био је историчар уметности Милорад Михаиловић, потоњи директор Народног музеја у Краљеву).

¹⁴ На податку захваљујем археологу г. Предрагу Вучковићу, бившем директору Завичајног музеја у Параћину.

¹⁵ Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, Зограф 24 (1995), 69-78. Такође, в. исти, *Манастир Јошаница*, Кроз Србију и Црну Гору, пр. С. Ристановић, Београд 1995, 310.

¹⁶ Ново датовање Јошанице је постепено наилазило на прихватање како у стручним, тако и у црквеним круговима, в. Д. Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, Манастир Ресава. Историја и уметност, пр. В. Ј. Ђурић, Деспотовач 1995, 80-81, 95, нап. 54; С. Кесић-Ристић, *Јошаница, манастир*, Споменичко наслеђе Србије, Београд 1998, 206, бр. 231; Н. Јованчевић, *Сведочанства о насељима и црквеном животу у данашњој Шумадијској епархији до XVIII века*, Српска православна епархија шумадијска 1999. Шематизам, Крагујевац 2000, 188; Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликаство, историја*, Крагујевац 2000, 76, 129, 140, 148, 158, 159, 196, 221; иста, *Les particularités du Christ de Pitié dans les églises serbes de la Morava (fin XIVe-début XVe siècle)*, XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France-Sorbonne, 19-25 août 2001. Pré-actes. III. Communications libres, Paris 2001, 347; Д. Грбовић, *Привреда Јагодина у XV веку (до 1459)*, Јагодина 2004, 68-72.

Ђорђевић је тада показао да је у нишама проскомидије у Јошаници и Рамаћи Мртви Христос био насликан у Богородичином наручју, што ова два примера издваја од свих других у српској средини.¹⁷

Квалитативне новине у сагледавању најраније прошлости и првобитног контекста храма манастира Јошанице донела су новија истраживања проф. Сретена Петковића.¹⁸ Он је с правом указао на непосредне утицаје пустињачког монаштва на настанак и садржај програма сликарства у припрати, премда је питање идентификације појединих сцена и објашњења њиховог књижевног предлошка ипак остало отворено.¹⁹ На значај анахоретског циклуса у јошаничкој припрати скренута је пажња и у студији Томаса Штепана о монасима и монахињама и њиховим представама у источнохришћанској уметности, објављеној у Реал лексикону византијске уметности,²⁰ а на међународном научном скупу у Грузији посвећеном пештерним споменицима источне и јужне Европе, Јошаница је и у нашем саопштењу представљена у анахоретском контексту.²¹ Најзад, у студији Татјане Стародубцев о представама небеске литургије у куполама, Јошаница је датована око 1430. године, док је фрагментована представа Небеске литургије у разматрању развоја теме заузела значајно место, као веома анахрон пример.²² У новије време поједини детаљи на портретима властеле и владара у Јошаници (костими типа ми-парти, почелице и владарске круне) такође постају предмет посебних проучавања.²³

2. Иако су досадашња истраживања знатно увећала обим познавања зидног украса у Јошаници, потребно је уложити још много додатног напора да би се проникло у све слојеве овог необичног

---

¹⁷ И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве представе Мртвог Христа у српском зидном сликарству средњег века*, ЗРВИ 37 (1998), 185-195.

¹⁸ S. Petković, *The Lives of Hermits in the Wall Paintings of the Katholikon of the Monastery at Jošanica*, Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann, Princeton 1995, 289-295; исти, *Животи пустињака у сликарству манастира Јошанице*, Календар Црква, Београд 2000, 77-83.

¹⁹ За друкчије тумачење сцена у јошаничкој припрати, в. В. Cvetković, *Newly Identified Themes in the Narthex Programme of Jošanica: A Display of Eremitic Fervour*, 21st International Congress of Byzantine Studies, London 2006.

²⁰ T. Stepan, *Mönche und Nonnen*, Reallexikon zur byzantinischen Kunst VI, Stuttgart 1999, cols. 553, 589.

²¹ В. Cvetković, *The Eremite Tradition in Late Medieval Serbia: Some Aspects and Problems of Research*, Analecta Iberica I, International Conference The Rock-Cut Monuments of East and South Europe, Fund "Open Society – Georgia" and NGO Fund "Udabno," 14-20th September 1998. Tbilisi – Borjomi – Akhaltsikhe - Gori, Georgia, Tbilisi 2001, 120-127 (на грузинском). За приказ скупа, в. исти, *Пећински споменици Источне и Јужне Европе. Међународни научни скуп, Тбилиси – Борјоми – Ахалцихе – Гори (Грузија), 14-20. септембар 1998*, Гласник ДКС 23-24 (2000), 133-135.

²² Т. Стародубцев, *Представа Небеске литургије у куполи. Прилог проучавању*, Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 10 – 13. мај 2000. Зборник радова, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радловић, Београд – Крушевац 2002, 396-397, сл. 13-14.

²³ Т. Вулета, *Српски владарски орнат у средњем веку. Развој форми на ликовним представама*, магистарски рад одбрањен на Факултету примењене уметности у Београду 1996. године; Б. Поповић - Б. Цветковић, *Одевање и кићење, Приватни живот у српским земљама у средњем веку*, пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Београд 2004, 390.

сликаног програма.²⁴ Највећу тешкоћу истраживачу јошаничког живописа представља чињеница што уз готово 90 % фигура и сцена недостају пратећи натписи. Бавећи се испитивањем програма олтарског простора, недавно смо дошли до занимљивих сазнања о фигурама у северном делу олтара, о чему ће бити речи у даљем тексту (слика 2).

Најпре неколико речи о фрескама у олтарској апсиди. Услед скромних димензија олтара, у Јошаници није била представљена сцена Причешћа апостола, што је једна од особености програма. Ипак, тему евхаристијске жртве илуструје симболична композиција Службе архијереја (Поклоњења агнецу), насликана у првој зони полукружног апсидалног зида. Над њом, у полукалоти апсиде приказана је фронтална полуфигура Богородице са малим Христом на грудима, којима се са обе стране клањају арханђели Михаил и Гаврил, одевени у царске одежде.

Сцена Службе архијереја, као и Причешће апостола, симболичним језиком указује на улогу Исуса Христа као Оваплоћеног Логоса у мистерији Евхаристије.²⁵ И ова је композиција, као и Причешће апостола, састављена из два симетрична дела, смештена северно и јужно од олтарског прозора. Средиште композиције налази се под олтарском монофором, где је насликан мали Христос представљен као Агнец на олтару и покривен аером и звездом (Мелисмос), коме са севера и југа приступају свети оци носећи у рукама отворене кодексе са литургијским цитатима.²⁶ Упркос површинским оштећењима види се да је Агнец насликан као сасвим мало дете зеленкастог инкарната, испружен на леђима и покривен аером у виду пурпурне златоткане тканине, богато украшене бисерјем и драгуљима.²⁷

У живопису олтара насликано је осам фигура архиејереја, од којих је њих седам окренуто ка средишту апсидалног зида и чине саставни део Службе светих архијереја, док је само један представљен фронтално.²⁸ Сви су одевени као епископи у беле стихаре са црним тракастим рекама, преко којих су бисерима и драгуљима пребогато украшени златоткани набедреници и епитрахиљи, са чијих рубова висе разнобојне ресе везане у кићанке. Сви епископи носе црну обућу и беле омофоре са црним крстовима,

---

²⁴ Истраживања обављамо у оквиру вишегодишњег пројекта *Зидно сликарство манастира Јошанице*, Завичајни музеј у Јагодини, бр. 477/04.

²⁵ Тема је у иконографију олтарског простора византијског света уведена током 11. века када су до пуног изражаја дошле оновремене христолошке и литургијске распре, в. Г. Бабић, *Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава*, ЗЛУМС 2 (1966), 17-29; иста, *Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle*, *Frühmittelalterlichen Studien* 3 (1968), 368-386; Ђурић, *Византијске фреске*, 10-12, 180-181; Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 198-214.

²⁶ Уп. Ј. Поповић, *Божанствене литургије*, Београд 1978, 13; Walter, *Art and Ritual*, 205-207; Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 115; R. F. Taft, *Fraction*, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (= ODB) 2, New York – Oxford 1991, 802.

²⁷ О симболици аера везаној за Христово тело, в. Sh. E. J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Seattle 1999, 76. Такође, в. Св. Герман Константинопольский, *Сказание о Церкви и рассмотрение таинств*, Москва 1995, 69-75.

²⁸ О ставовима сликаних архијереја, в. Gerstel, *нав.дело*, 16-17.

док су полиставриони којима су огрнути, такође бели али са крстовима различите боје (неки су тамноцрвени, неки црни или тамносиви, док су крстови на поставама светлоокер боје).²⁹

Архијереји најближи Агнецу и олтарском прозору, иако веома оштећених фигура, могу се идентификовати као свети Јован Златоусти³⁰ и свети Василије Велики,³¹ који се као аутори литургије најчешће постављају да предводе поворку архијереја у олтару. У појединим „моравским“ споменицима са очуваним живописом у олтару, свети Јован Златоусти био је сликан са северне стране олтарског прозора, а свети Василије Велики са јужне,³² док је у другим обрнуто.³³ Фигура другог архијереја на северној страни апсиде јако је оштећена у горњем делу. По карактеристичном облику дуже и заобљене браде у њој се може препознати свети Атанасије Велики.³⁴ Кодекс који у руци носи сачувао је готово у целости текст, који представља цитат молитве из средишњег дела Канона евхаристије на литургији верних.³⁵ Фигура трећег архијереја је сасвим добро очувана, па се по иконографском типу (широка праменаста брада, густа коврцава коса, залисци на челу) у њему може препознати свети Григорије Назијанзин,³⁶ који у рукама носи кодекс са текстом, који је такође део молитве из Канона евхаристије.³⁷ Овај, заправо јеванђелски цитат (Матеј XXVI, 26-28, Марко XIV, 22-24), понавља речи којима је Христос на Последњој вечери утемељио тајну евхаристије.³⁸ С тим у вези треба рећи да је недавно, у својој књизи о олтарским програмима, Шерон Герстел изнела једно веома занимљиво запажање. Наиме, она је уочила да сцена Причешћа апостола није била сликана у олтару нити једног храма у коме су у текстовима учесника симболичне архијерејске службе установљени наведени литургијски цитати.³⁹ Може се зато рећи да је нарочит избор ових цитата очевидно имао улогу идејног супституента сцене апостолског Причешћа.

---

²⁹ О одећи архијереја, в. Gerstel, *нав. дело*, 25-29.

³⁰ А. Papadopoulou-Keramewj еkd., *Ermhneia thj zwgrafikhj techhj*, en Petroupoli 1909 (= Ерминија), 154; s.v. *John Chrysostom*, ODB 2, 1057-1058.

³¹ Ерминија, 154; s.v. *Basil the Great*, ODB 1, 269-270.

³² Нпр. у Раваници, Ресави и Каленићу.

³³ Нпр. у Новој Павлици и Рамаћи.

³⁴ Ерминија, 154; s.v. *Athanasios*, ODB 1, 217-218.

³⁵ Божанствене литургије, 57, 115; Л. Мирковић, *Православна литургика* 2/1, Београд 1982, 95-96.

³⁶ Ерминија, 154; s.v. *Gregory of Nazianzos*, ODB 2, 880-882.

³⁷ Божанствене литургије, 58, 116; Мирковић, *нав. дело* 2/1, 95-96. Овај цитат налази се и на свитку једног архијереја у олтару Рамаће, в. Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, ЗЛУМС 4 (1968), 131.

³⁸ Уп. Свети Никола Кавасила, *Тумачење свете литургије*, Нови Сад 2002, 101-135; s.v. *Евхаристија*, у Ј. Брија, *Речник православне теологије*, Београд 1999, 129-134. Такође, в. Т. Стародубцев, *Причешће апостола у Раваници*, Зограф 24 (1995), 52-59.

³⁹ Gerstel, *нав. дело*, 33. Полуотворене свитке са цитатом освећења дарова носе Василије Велики и Јован Златоусти у цркви Богородице Елеусе на Преспи (живопис из 1409/10), в. S. Pelekanides, *Buzantina kai Metabuzantina mnhmeia thj Prespaj*, Qessalonikh 1960, рп. XLVI. Уп. Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 38, цртеж 15.

Са јужне стране апсидалног зида горњи део фигуре првог архијереја сасвим је уништен. Архијереј који за њим ступа такође се услед оштећења не може идентификовати, мада се добро уочава да је имао дужу и при врху заобљену браду. У његовом кодексу назире се тек неколико слова исписаног литургијског текста, што није довољно да би се цитат поуздано утврдио. И фигура трећег архијереја на јужном делу зида исто тако је оштећена, али се може видети да је насликан са дужом брадом оштрог врха. Текст на његовом кодексу у већем делу се може читати и представља познати цитат из обреда проскомидије,⁴⁰ који се непосредно односи на представу Агнеца у средишту апсиде.⁴¹ У сцени Службе симболичне литургије такође учествује и архијереј насликан на источном зиду ђаконикона, чија је фигура боље очувана од других (има дужу браду), а на чијем кодексу су исписани делови текста као наставак молитве предложена из обреда проскомидије.⁴² С обзиром на то да ниједан од тројице архијереја насликаних на јужном делу апсидалног зида нема покривало за главу, у њима се не могу препознати свети Спиридон, Кирил Александријски или Силвестар Римски. Имајући у виду да сва тројица носе дужу зашиљену браду, подсећају на ликове светих Григорија из Нисе, Игњатија Богоносца и Јакова Брата Божијег.

Живопис у ђаконикону такође је само делимично очуван. На јужном зиду, изнад засведене дубоке нише, налази се пуна фигура непознатог светог ђакона (можда свети Лаврентије или Евпл), чије су попрсје и глава потпуно уништени.⁴³ Одевен је у дугачки светло окер стихар, десном руком држи кадионицу, а левом дарохранилницу. На источној страни југоисточног пиластра налази се и једна тешко оштећена фигура у зеленкастој одори и са веома дугачком, танком и шиљатом брадом, која по свој прилици представља светог Евтимија Великог.⁴⁴

У проскомидији су насликана још два света ђакона.⁴⁵ На источној страни североисточног пиластра је фигура непознатог светог ђакона у светлоокер стихару, чији је доњи део сасвим уништен (можда свети Роман); док десном руком уздиже кадионицу у нивоу груди, покривеном левом држи дарохранилницу. На северном зиду је фигура још једног светог ђакона, одевеног на исти начин, с тим што је код њега танка трака орара боље сачувана. У њему се на основу лика сигурно може препознати

⁴⁰ Божанствене литургије, 13; Мирковић, *нав. дело* 2/1, 60.

⁴¹ За познату представу Агнеца у Краљевој цркви крај кога се налази овај исти цитат, в. Бабић, *Краљева црква*, 115.

⁴² Божанствене литургије, 13; Мирковић, *нав. дело* 2/1, 60.

⁴³ О ђаконима, в. Мирковић, *нав. дело* 1, 104. О улози и атрибутима ђакона, в. S. Sallaville - G. Nowack, *Le role du diacre dans la liturgie orientale*, Paris-Athènes 1962, 34-35, 127-129; G. de Jerphanion, *L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen âge en Orient*, Eij mnhmhn S. Lamprou, Athènes 1935, 403-416.

⁴⁴ За ликове св. Евтимија Великог, в. S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa*, Милешева у историји српског народа, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 54-55, fig. 4-6; иста, *Le "portrait" dans l'art byzantin: Exemple d'effigies de moines de Ménologe de Basile II à Dečani*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 123-124, fig. 1-3, 19. Детаљна анализа ове фигуре, те питања њене идентификације и иконографије, предмет су наше пажње у посебном раду (*Зидно сликарство манастира Јошанице*).

⁴⁵ Уп. Walter, *нав. дело*, 212-214, 232-238.

свети Стефан Архиђакон, који наглашеним гестом десне руке замахује кадионицом, док левом високо подиже дарохранилницу.⁴⁶

У дубокој засведеној ниши проскомидије насликан је и Мртви Христос у облику познатом као Снетије,⁴⁷ али овде у особеној варијанти, представљен са Богородицом која га грли.⁴⁸ Како је ниша делимично прекривена новијим слојем живописа, од Христовог попрсја виде се само део окер нимба и његове смеђе косе, лева половина груди и лева рука, те Богородичина лева шака на Христовом левом рамену, као и леви део попречног крака крста, изведен тамносмеђом бојом на плавој позадини. Представа Мртвог Христа, будући насликана у ниши жртвеника, у непосредној је вези с обредом проскомидије, као и са литургијским садржајем ускршњег и предускршњег богослужења када се указује на значај Христове искупитељске жртве омогућене оваплоћењем Логоса.⁴⁹

На новом, знатно млађем слоју живописа, насликани су Евхаристијски Христос у путиру, по осовини нише, као и поменик у облику диптиха, у северном делу полукаоте. Лево од Христовог окер нимба са црвеним крстом чита се први део његове сигнатуре: IS. Приказан је фронтално, руку прекрштених на грудима, како до пола стоји у путиру са профилисаном стопом. На телу беличастог инкарната насликане су капљице крви које падају у путир већ до руба испуњен крвљу. Позадина је изведена паралелним плавим и смеђим тракама.⁵⁰

Лево од Христа насликан је поменик са делимично очуваним текстом, под којим су изведене паралелне траке плаве, беле, смеђе, светло црвене и тамно црвене боје. Позадина поменика је тамно црвене боје, а сам диптих оперважен је светлоцрвеном траком. Поменик подсећа на отворени кодекс,

---

⁴⁶ За ову иконографску особеност фигура светог Стефана, в. I. Kalavrezou, *Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court*, Byzantine Court Culture from 829. to 1204, ed. H. Maguire, Washington D.C. 1997, 57-67, пос. 65.

⁴⁷ D. I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz*, München 1965, 197-231; М. Татић-Ђурић, *Пуета са Јованом и Јосифом Ариматијским*, ЗНМ 9-10 (1979), 551-567; H. Maguire, *The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art*, DOP 31 (1977), 123-174; H. Belting, *An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, DOP 34-35 (1980-81), 1-16; исти, *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter. Form und Funktion frühen Bildtafeln der Passion*, Berlin 1981, 142-198; D. Simić-Lazar, *Le Christ de Pitié vivant. L'exemple de Kalenić*, Зограф 20 (1989), 81-93; s.v. *Man of Sorrows*, ODB 2, 1287; С. Пејић, *Пуета у зидном сликарству XVII века у Србији*, Лесковачки зборник XXXIII (1993), 175-179; D. Simić-Lazar, *Kalenić et la dernière periode de la peinture byzantine*, Skorje-Paris 1995, 89-95; Симић-Лазар, *Каленић*, 140-164.

⁴⁸ О томе, в. Ђорђевић, *нав. дело*, 185-195.

⁴⁹ Уп. М. Марковић, *Прилог проучавању утицаја Канона Велике Суботе на иконографију средњовековног сликарства*, ЗРВИ 37 (1998), 167-179.

⁵⁰ О иконографском типу Евхаристијског Христа, в. Д. Давидов, *Српски бакорези 18. века*, Нови Сад 1983, 70, бр. 16; Д. Медаковић, *Представа Христа као животоносне лозе у српској уметности*, Барок код Срба, Београд 1988, 207-218; В. Dab-Kalinowska, *Icons*, Olszenicza 2001, по. 89, 90, 91. Христос Агнец у путиру сликан је већ у олтару мистарске Евангелистрије (14-15. век), в. S. Dufrenne, *Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra au temps du Despotat de Morée*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 30-33, д. 9, а потом 1524. године и у олтару цркве Богородице Порфире на Преспи, в. Pelekanides, *нав. дело*, 96, рпн. 33.

што је уобичајени облик ове врсте богослужбених књига.⁵¹ На левом листу чита се: er: jsaü er: isaü e( ) er: t£ k..a ol...a:, а на десном: ito: ..etra nikol£ kost£.

Источно од Христа највероватније се налазио други део поменика, са листом умрлих који се помињу на проскомидији. Овом делу пропалог живописа вероватно припадају два већа фреско уломка, данас у збирци *Завичајног музеја* у Јагодини.⁵²

Живопис на новом слоју малтера простире се и ван нише проскомидије. Изнад саме нише изведена је орнаментална трака са мотивом црно-белог шаховског поља, а под њом и на површини са западне стране нише неколико астралних симбола: розета окружена многобројним тачкастим мотивима (звездама), а под њом и мотив богато разлистале лозне вреже.

Под утицајем барока, тема Евхаристијског Христа се често појављивала у склопу иконографије поменика.⁵³ С обзиром да се прве две речи на десном крилу поменика читају као: (м)ит(р)о(полита) (П)етра, ову личност свакако треба идентификовати са српским црквеним поглаваром, београдским митрополитом Петром Јовановићем (1833-1859).⁵⁴ Имајући у виду низак квалитет овог дела живописа, те помен митрополита Петра, живопис би требало датovati пре у време обнове манастира Јошанице 1857-58, него у 18. век, како је раније претпостављано.⁵⁵

3. У овако сведеном, а могло би се рећи и сасвим традиционалном програму олтара, нашу су пажњу посебно привукле две фигуре. Једна представља старијег монаха на јужној страни североисточног пиластра. Друга јесте већ помињани, једини фронтално приказани архијереј, на западној страни нише протезиса.

Фигура старијег монаха очувана је само у попресеју, јер су у 19. веку оба источна пиластра била срубљена са доње стране, што је једна од погубних последица проширивања интеријера цркве у време тадашњег игумана Јустина.⁵⁶ Иако оштећена у доњој половини, ова фигура привлачи пажњу највише због упечатљиве физиономије лика, али и због самог положаја на коме се налази. Насликана је на тамноплавој позадини и уоквирена уобичајеном тамноцрвеном бордуром. Монах светитељ представљен је са дугом, седом и помно исликаном праменастом брадом, чијој је минуциозној изведби сликар посветио очигледно доста времена. Око главе има светитељски нимб светло окер боје, оперважен танком белом линијом. Са леве стране нимба урезане су две паралелне линије за натписну легенду која је давно

⁵¹ За поменике, в. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 261-264; Д. Даниловић, *Поменици*, Лексикон српског средњег века, пр. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 551-552; Б. Годић, *Сопоћански поменик*, Саопштења XXXIV-2002 (2003), 279-292.

⁵² ЗМЈ, Збирка фреско уломака, инв. бр. 10/1, 10/2.

⁵³ Уп. И. Гергова, *Иконографија на помениците през поствизантијски период*, Међународни научни скуп Поствизантијска уметност на Балкану. I том, ЗМСЛУ 32-33 (2003), 61-69, посебно 65.

⁵⁴ Уп. Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1921, 150-151.

⁵⁵ Николић, *нав. дело*, 132.

⁵⁶ Дачић, *Манастир Јошаница. Из прошлости старе Јагодине*, 40.

нестала. Одевен је у загасито зелену мандију чији су набори пластично дочарани дебелим намазима тамно смеђе и беле боје. Преко главе носи кукул исте боје као мандија. Преко десне стране груди у дијагонали се пружа светитељски крст беле боје и једноставног облика. Он се могао налазити у десној (сада уништеној) руци монаха, мада су светитељи често пута представљани како крст држе с обе руке (слика 4).

С обзиром на изглед светитеља и место на којем је насликан - пиластар у олтару - још је у спомињаном тексту Р. Николића била изнета претпоставка да је лик монаха можда представља непознатог столпника.⁵⁷ Према типолошким особинама у овом светитељу би се могао препознати, на пример, свети Симеон Столпник Млађи,⁵⁸ мада су са дугом брадом и кукулом сликани и неки други свети стилити, као што су Алимпије, Данило или Макарије.⁵⁹ Столпници су често приказивани у пару као пандани, нарочито ако су њихове фигуре фланкирале олтарски простор. Иначе, пиластри су као граница два света били идеално место за сликање столпника: симболика стуба имала је и литургијски контекст, јер је кроз стално указивање на жртву истицан значај великих страдалника за веру, међу којима се столпници посебно издвајају као идеограм непоколебивога стуба вере у Христа.⁶⁰ У Јошаници, ипак, насупрот старијег монаха на северној страни североисточног пиластра није био насликан још један монах, већ лик непознатог младог светитеља. Упркос оштећењима може се закључити да је светитељ голобрад, те да представља свакако неког од веома поштованих светих мученика, а не још једног столпника. Треба, међутим, имати у виду да су средњовековни сликари приликом приказивања стилита често одступали од начела апсолутне симетрије,⁶¹ тако да појава само једног столпника у олтарском простору мањих храмова није нимало необична.⁶²

---

⁵⁷ Николић, *нав. дело*, 133. О иконографији столпника, в. I. М. Djordjević, *Die Säule und die Säulenheiligen als hellenistischen Erbe in der byzantinischen und serbischen Wandmalerei*, JÖB XXXII/5 (1982), 93-100; исти, *Свети столпници у српском зидном сликарству*, ЗЛУМС 18 (1982), 41-51; С. Томековић, *Монашка традиција у задужбинама и списисма архиепископа Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба*, 425; s.v. *Stylite*, ODB 3, 1971.

⁵⁸ Свети Симеон Столпник Старији углавном је представљан са кратком и облом седом брадом, в. s.v. *Symeon the Stylite the Elder*, ODB 3, 1985-1986, док је свети Симеон Столпник Млађи сликан са дужом и шиљатом брадом, в. *Symeon the Stylite the Younger*, ODB 3, 1986-1987.

⁵⁹ За поједине представе ових светитеља, в. Бабић, *Краљева црква*, сл. 55, 54; В. Ј. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *Пехка патријаршија*, Београд 1990, сл. 90; Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 51, 110, бр. 65.

⁶⁰ Ђорђевић, *Свети столпници у српском зидном сликарству*, 50-51; С. Jolivet-Lévy, *Contribution a l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Syméon Stylites*, Les saints et leurs sanctuaires à Byzance. Textes, images et monuments, ed. С. Jolivet-Lévy - М. Kaplan - J.-P. Sodini, Paris 1993, 35-47.

⁶¹ s.v. *Symmetry*, ODB 3, 1988-1989.

⁶² За ове примере, в. Г. Суботић, *Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима*, ЗЛУМС 2 (1966), 170, схема II; исти, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, 51. Са друге стране, на пример, у зони попреча на источном зиду припрате у Калотину био је насликан само један столпник, без пандана на неком од суседних зидова, в. G. Gerov - A. Kirin, *New Data on the Fourteenth-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina*, Зограф 23 (1993-1994), 56, 62, Fig. 12.

Ипак, како на фресци није сачуван ни најмањи траг сликаног стуба са којим су стилити обавезно представљани, не постоји основа за тврдњу да је фигура могла представљати столпника. Такође, још једна чињеница говори против могућности да се у фигури старијег монаха препозна столпник. Наиме, добро је познато да су попрсја столпника, по природи ствари - јер се увек сликају на капителима стубова - пропорционално знатно мања од других фигура, што овде није случај. Са друге стране, то што лик старијег монаха током времена није претрпео ни најмања оштећења отворено указује на могућност да је нарочит, можда чак и табуизиран однос верника према овом светитељу, очито спречио уништавање или знатније повређивање његове сликане представе.

Хијератична и фронтална поставка светитеља на североисточном пиластру, што у топографској хијерахији храма јесте веома почасно место, указује на претпоставку да је приказани светитељ морао имати велики значај. Ово тим пре јер је сликар ликовној обради његовог портрета посветио велику пажњу. У том смислу, међутим, чињеница да на преосталом делу фреске нема видљивих прстију светитељеве леве шаке отворене према напред - што је гест који се на представама стилита редовно јавља у релативној висини крста који могу држати у десној руци - јесте заправо додатни аргумент у прилог сумње да ова фигура може бити столпник. Наиме, према многобројним сачуваним примерима стилита, познато је да су попрсја столпника у средњовековном сликарству приказивана на четири начина: а) с обе руке подигнуте у нивоу груди и са шакама окренутим упоље (нпр. Петрова црква у Расу); б) са обе широко уздигнуте руке у ставу оранта (нпр. Лесново); в) са крстом у десној руци и шаком леве руке окренутим према напред (нпр. Заум); г) без видљивих руку (нпр. Богородична црква у Пећи). Како је светитељ у Јошаници насликан са крстом, а на фресци нема ни најмањих трагова типичног геста леве руке са отвореном шаком упоље који би се, да је постојао морао видети (макар вертикално испружени прсти), може се извести закључак да је светитељева лева рука морала бити приказана на један од три начина: а) како придржава крст; б) спуштена крај тела; или г) како држи свијени или развијени свитак. То значи да представљени светитељ поуздано не може припадати категорији столпника, већ светих монаха и пустиножитеља.

Сумња да старији монах може бити столпник јесте тим више оправдана ако се има у виду да у српским црквама тзв. *моравског периода* стилити заправо и нису били често сликани у олтарском простору. Са изузетком Нове Павлице и Рамаће, где су фигуре столпника ушле у састав програма олтара,⁶³ њихове представе изгледа да нису постојале у Раваници, Копорину и Каленићу, а можда ни у Сисојевцу. У Љубостињи, ликови два стилита налазе се на узаним довратницима портала јужне певнице, као пандани, док су у Ресави преостали још само остаци стубова двојице столпника на западном допозорнику доњег прозорског отвора на јужном зиду западног травеја наоса.⁶⁴

---

⁶³ Б. Живковић, *Павлица. Цртежи фресака*, Београд 1993, 13, 18; Кнежевић, *нав. дело*, 150, сх. 26 и 2г.

⁶⁴ С. Ђурић, *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 87; Б. Живковић, *Манасија. Цртежи фресака*, Београд 1983, VII/9; Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд 1995, 100.

Зато би у лику старијег монаха на пиластру требало препознати неког другог светитеља. Пажљивим посматрањем овог портрета дошли смо до закључка да његове црте лица у потпуности следе добро познат изглед светог Симеона Немање, са његових многобројних ликова у живопису и на иконама.⁶⁵ Реч је о испосничком лику старца карактеристичних, сасвим близу постављених обрва и очију које стварају проницљив и снажан поглед. У поређењу са другим ликовима из прве зоне, стиче се утисак да је живописац уложио много труда сликајући ову фигуру. Инкарнат је изведен светлим и тамним нијансама окера и мрке боје, док су на образима, челу и носу широким потезима нанети пастуозни намази белом бојом. Истраживачи су давно запазили да се у српском црквеном сликарству лик светог Симеона Мироточивог, током времена, заједно са фигуром светог Саве Српског, постепено приближавао олтарској прегради да би у појединим случајевима постао и део олтарског програма. Да ли је, стога, било могуће да се и лик светог Симеона Српског као заштитника државе нашао у олтарском простору Јошанице, на веома истакнутом месту, између фигура Богородице Заступнице на северном зиду наоса и Исуса Христа, на јужном зиду ?

Горе изнета запажања не би могла сама за себе бити довољан аргумент за извођење закључка да је на јужној страни североисточног пиластра у Јошаници насликана фреско икона светог Симеона Немање, иако фигура старог монаха заиста у сваком детаљу следи устаљену типологију Симеонових ликова. Зато би непобитни доказ о идентитету ове личности могла пружити она друга фигура која је привукла нашу пажњу. Насликана на источној страни нише проскомидије, она представља јединог фронтално постављеног архијереја у јошаничкој олтарској апсиди. Већ сама чињеница да је реч о чеоно сликаној фигури говори да јој је у свеукупном програму олтара придат нарочити смисао.⁶⁶ Упркос многобројним ситним површинским оштећењима и отпале боје у пределу груди и стомака, фигура светитеља јесте релативно добро очувана. Приказан је као старији човек правилних црта лица, високог чела и дугог повијеног носа, са густом смеђом и коврцавом косом, те дугачком брадом која се у доњем делу шири. Одевен је, као и други архијереји у олтару, у класичан полиставрион беле боје са црним крстовима, под којима има стихар украшен танким рекама црне боје.

По таквом општем изгледу и појединим типским особеностима (као што је облик браде и смеђа боја косе), то би могао бити свети Сава Српски.⁶⁷ Али, прави доказ да је у ниши протезиса заиста насликан први српски архиепископ јесте то што у десној руци држи, ослоњено на десно раме, велико

---

⁶⁵ Уп. Б. Тодић, *Представе Св. Симеона Немање, наставника праве вере и добре владе, у средњовековном сликарству*, Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 295-304; Ц. Грозданов, *Свети Симеон и Немања и Свети Сава у сликарској тематици у Македонији (XIV-XVII век)*, исто, 319-342; С. Петковић, *Иконографија Светог Симеона Српског у доба турске владавине*, исто, 381-392.

⁶⁶ Да су фронталне представе архијереја имале посебан значај у сликаним програмима, в. Gerstel, *нав. дело*, 20-21.

⁶⁷ За изглед и иконографију светог Саве Српског, в. Д. Милошевић, *Иконографија светога Саве у средњем веку*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 279-315; Г. Суботић, *Иконографија светога Саве у доба турске власти*, исто, 343-354.

крстолико жезло. Са десне стране нимба виде се и две кратке урезане линије за натписну легенду, као и једва уочљив остатак натписа, по свој прилици старословенско слово а са високим стаблом, највероватније последње слово у речи SAVA.

У досадашњим истраживањима Јошанице није уочено ни жезло, нити делимично сачувана шака десне руке, обрађена окер и зеленкастим валерима. Ипак, треба рећи да је Драгана Милисављевић, аутор непубликованих цртежа фресака Јошанице, цртајући фигуру, забележила низове бисера у вертикалном низу на десном рамену архијереја, али не и крстолико жезло.⁶⁸ Наведени детаљи лако су могли измаћи оку старијих истраживача јер је бојени слој са краћим попречним краком на горњем делу крста готово у целини отпао са зида, док сам положај фигуре – високо у ниши жртвеника – онемогућава несметан прилаз. Ипак, иако се доњи део жезла добро очувао, могли смо да га уочимо тек недавно, захваљујући дигиталним снимцима високе резолуције. На њима се јасно види да је архијереј насликан како у десници држи пурпурни двокраки крст украшен крупним бисерима. Након провере на лицу места сачинили смо калк портрета (слика 3). Инсигнија у виду жезла по свој прилици представља Часни крст, предмет сличан познатом крсту светог Саве из катедрале у Пиенци код Сиене.⁶⁹

Иконографски тип светог Саве Српског са Часним крстом у десној руци одавно је сагледан у оквиру категорије његових репрезентативних портрета.⁷⁰ Осим светог Саве Српског, са раскошним жезлом био је представљен још само архиепископ Данило II, на свом надгробном портрету у храму Богородице Одигитрије у Пећи,⁷¹ а са сличним, богато украшеним крстоликим жезлом приказан је и цариградски патријарх Сергије у илустрацији 12. кондака (24. строфе) циклуса Богородичиног Акатиста у Марковом манастиру.⁷²

Иако ретка, појава портрета светог Саве Српског у олтару Јошанице није сасвим необична.⁷³ Овај обичај забележен је веома рано у српским сликаним програмима, па су свети Сава I и свети Арсеније I већ у апсиди проскомидије храма Светих Апостола у Пећи сликани у сцени симболичног служења свете

⁶⁸ Д. Милисављевић, *Манастир Јошаница. Цртежи фресака*, документација Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд 1970.

⁶⁹ О овом значајном предмету, в. *Историја примењене уметности код Срба I*, Београд 1977, 81, сл. 35; В. Ј. Ђурић, „Престо светог Саве“, Споменица у част новоизабраних чланова САНУ CDLI-55 (1972), 97.

⁷⁰ Нарочиту врсту портрета светог Саве са жезлом и у свечаном сакошу истражио је Б. Тодић, *Репрезентативни портрети Светог Саве у средњовековној уметности*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд 1998, 225-248. Такође, в. G. Subotić, *La plus ancienne peinture murale au monastère Gornjak*, Зограф 26 (1997), 108, 113.

⁷¹ Ђурић – Ђирковић – Кораћ, *Пећка патријаршија*, 164; В. Ј. Ђурић, *Свети покровитељи архиепископа Данила II и његових задужбина*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 285-286; Д Поповић, *Гроб архиепископа Данила II*, исто, 331, 335.

⁷² Л. Мирковић – Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 49, 53, сл. 52. За колор репродукцију, в. С Радојчић, *Одабрани чланци и студије 1933-1978*, Београд-Нови Сад 1982, сл. 53. Такође, в. N. Patterson-Ševčenko, *Icons in the Liturgy*, DOP 45 (1991), 45-57, fig. 57 (са литературом).

⁷³ О значају сликања локалних архијереја у олтару, в. Ch. Walter, *Portraits of Local Bishops: A Note on Their Significance*, ЗРВИ 21 (1982), 7-17; Ch. Konstantinidi, *Le message idéologique des évêques locaux officiants*, Зограф 25 (1996), 39-50.

литургије.⁷⁴ Сличан пример може се видети и у апсиди северног параклиса у манастиру Дечани, где олтар такође фланкирају фигуре светог Саве I и светог Арсенија,⁷⁵ док је попрсна представа светог Саве Српског сачувана и на северном зиду олтара у цркви Светог Ђорђа у Речанима.⁷⁶ Истраживачи су сагласни да фигура петог архијереја у северном делу сцене Поклоњења агнецу у олтару Раванице вероватно јесте свети Сава Српски,⁷⁷ слично као и у олтару храма манастира Ресаве, где је насликан на зачељу северне поворке архијереја.⁷⁸

Лик светог Саве Српског у Јошаници по својој физиономији и облику жезла подсећа на репрезентативни портрет првог српског архиепископа у наосу храма манастира Љубостиње, где је насликан на северној страни југозападног ступца, изнад места на коме се по традицији поставља игумански тј. владичански трон.⁷⁹ Свети Сава је ту, као и у многим другим случајевима, представљен заједно са светим Симеоном.⁸⁰ Њихово заједничко сликање одражава нарочит култни смисао Симеона и Саве као националне „*свеитене двојице*“.⁸¹ У Јошаници они су физички раздвојени, један на пиластру а други у ниши жртвеника. Ипак, посматрани из наоса, са места на коме верни стоје током богослужења, њихови ликови визуелно су спојени, и то тако што је свети Сава окренут ка светом Симеону. Колико год се оваква диспозиција чинила оригиналном, она представља варијацију наспрамних фигура најзначајнијих српских светитеља, какве се налазе у Копорину или Каленићу. Једну од тих варијатну представља пример пећке припрате, где је Савина фигура насликана над престолом, а Симеонова на узаној страни ступца, окренута престолу.⁸²

⁷⁴ С. Петковић, *Архиепископ Данило I – ктитор фресака у проскомидији пећке цркве Светих апостола*, Зограф 30 (2004-2005), 81-88 (са прегледом истраживања).

⁷⁵ Б. В. Поповић, *Програм живописа у параклису Св. Димитрија. Олтар*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 318, сл. 1.

⁷⁶ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 180.

⁷⁷ Милошевић, *Иконографија светога Саве у средњем веку*, 309, н. 218; Т. Стародубцев, *Зидно сликарство XIV века у Раваници*, рукопис магистарског рада, Београд 1999, 63, 159.

⁷⁸ Тодић, *Манастир Ресаве*, 83, сл. 59.

⁷⁹ Н. Антић-Комненовић, *Зидно сликарство манастира Љубостиње*, ЗНМ XI-2 (1982), 32-33; С. Ђурић, *Манастир Љубостиња*, Београд 1983, 39, 46; исти, *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 86, 100, сл. 102; Тодић, *Репрезентативни портрети Светог Саве*, 245, сл. 13. За сликарство око тренова, в. М. Радујко, *Програм живописа око „Краљевског“ престола*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, 301-306; исти, *L'»'ArcieratikÒj qđÒnoj« des évêques de Moravica et la peinture de Saint-Achille à Arilje*, СА 49 (2001), 143-178.

⁸⁰ С. Радојчић, *Хиландарске иконе Светог Саве и Светог Симеона Немање*, Гласник. Службени лист Српске православне патријаршије XXXIV, 2-3 (1953), 30-31; М. Ђоровић-Љубинковић, *Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве*, Старице н.с. VII-VIII (1956-1957), 78-89.

⁸¹ О њиховом култу, в. С. Марјановић-Душанић, *Молитве светих Симеона и Саве у владарском програму краља Милутина*, ЗРВИ 41 (2004), 235-248.

⁸² Ђурић – Ђирковић – Кораћ, *Пећка патријаршија*, 239.

Нема никакве сумње да су фреско иконе светих Симеона и Саве добиле истакнут положај у олтару Јошанице најпре као високи монашки узор.⁸³ Ову ипак ретку диспозицију треба тумачити и идејом о Симеону и Сави као *свеитеној двојици*, заштитницима српске државе и народа.⁸⁴ При томе, симболичке вредности пиластра и нише свакако су имале опредељујући значај при избору места и грађењу једне овакве иконографске целине. Сликање светог Симеона Немање на чеоној страни пиластра морало је имати основа у добро познатој симболици стуба коришћеној у српској химнографији, где је свети Симеон сматран стубом државе и вере.⁸⁵ Овај је симболизам имао како старозаветну (стуб од облака и огњени стуб), тако и новозаветну основу (*Дом Божији ... је Црква Бога живог и стуб и ослонац истине*), служећи као ознака за Божије присуство и натприродни, мада видљиви доказ да је предводник изабраног народа сам Господ Бог.⁸⁶

Осим стуба као симбола, посебно место у топографској симболици храма имале су и нише. У нишама су често сликани свети монаси и пустиножители,⁸⁷ са јасном намером да удубљења у зидовима храма понесу значење анахоретског станишта, тј. пећине испоснице.⁸⁸ Будући насликан у ниши жртвеника која симболизује пећину, а наспрам фигуре пустиножителя у ниши ђаконикона (по свој прилици светог Евтимија Великог), указано је на двоструки идентитет светог Саве Српског, као пустиножителя и као црквеног поглавара.⁸⁹ Конструктивна веза пиластра и нише проскомидије представљала је идеалну основу за истицање симболичног споја стуба и пећине кроз поистовећење њиховог значења у аскетском симболизму, на шта је, на пример, указивао Теодорит Кирски, описујући визију светог Симеона Столпника, светитеља који се често повезује са светим Симеоном Немањом.⁹⁰

Присуство фреско икона светог Симеона Немање и светог Саве Српског у олтару Јошанице значајно је на више равни. Најпре, идентификацијом њихових ликова разрешено је питање њихове убикације, јер је раније без довољно основа сматрано да се њихови ликови налазе на јужном зиду припрате. Ову претпоставку је након откривања фресака у Јошаници изнео још 1969. године Предраг

---

⁸³ Уп. В. Ј. Ђурић, *Иконографска похвала Светом Симеону Немањи у Студеници*, Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 276.

⁸⁴ Марјановић-Душанић, *нав. дело*, 235-248.

⁸⁵ Ђурић, *Иконографска похвала Светом Симеону Немањи у Студеници*, 275.

⁸⁶ *Изразак* 13, 20-22; 14, 19-20; 40, 34-38; *Бројеви* 14, 14; *Прва Павлова посланица Тимотеју* 3, 15.

⁸⁷ На неке примере (Курбиново, Свети Арханђели у Прилепу, Спасова црква у Месемврији) указали смо у нашем раду *Intentional Asymmetry in Byzantine Imagery: The Communion of the Apostles in St Sophia in Ohrid and Later Instances*, Byzantion 76 (2006) (у штампи).

⁸⁸ О пустињачким стаништима, в. Z. Kiknadze, *Tre volti dell'ascesi*, Studi sull'Oriente Cristiano. Miscellanea Metreveli 4/2, Roma 2000, 29-40.

⁸⁹ О томе, в. Д. Поповић, *Пустиножителство Светог Саве Српског*, Култ светих на Балкану II, ур. М. Детелић, Лицеум 7 (2002), 61-85.

⁹⁰ Théodoret de Cyr, *Histoire des moines de Syrie* 2, SC 257, Paris 1979, 163-165.

Пајкић, а потом је прихватили Радомир Николић и Душан Дачић.⁹¹ Са друге стране, смештање фигуре светог Евтимија Великог у простор ђаконикона, дакле наспрам ликова светог Симеона Немање и светог Саве Српског, уводи у разматрање веома занимљив иконографски склоп везан за нарочиту топографију светих монаха и пустиножитеља у простору храма.⁹² Овај распоред јесте од посебне важности с обзиром на анахоретски контекст Јошанице. У том смислу поставља се питање могуће култне функције бочних олтарских простора, који су у средњовековној архитектури често имали улогу посебних параклиса.⁹³ Како је реч о јошаничком аскетириону првобитно посвећеном Св. Димитрију Солунском могуће је у овој специфичној иконографији бочних олтарских простора уочити одјек солунске праксе, јер су у више солунских цркава управо у ђаконикону и протезису смештене нарочито одабране теме исихастичког надахнућа.⁹⁴

Најзад, појава ликова светог Саве и светог Симеона на наглашеном месту у Јошаници веома је значајна и због тога јер указује на континуитет позивања српске дворске и духовне елите на *свеиштену двојицу* и у доба владавине деспота Ђурђа Бранковића.⁹⁵ Култна функција ових фреско икона свакако је била усмерена и на побожност најширих кругова верника (*хранитељ сиротих, потпора безнадежним и болесним*).⁹⁶ Спој Саве и Симеона, међутим, у јошаничком храму Св. Димитрија за високе дворске кругове имао је и значај државно-политичког манифеста. По угледу на светог Димитрија Солунског, осведоченог отачаствољупца, Симеон и Сава српски су и у Јошаници, у предвечерје тешких искушења и првог пада Смедерева, имали улогу бранитеља и заштитника отачаства.⁹⁷ Портрети првих српских светитеља у олтару Јошанице јесу потврда веровања да они, као грађани Вишњег Јерусалима, могу обезбедити спасење Новог Израиља.⁹⁸ Путем опробаног метода *translatio Hierosolymi*, негде почетком четврте деценије 15. века, у време појачаног есхатолошког очекивања „краја света,“ и у Јошаници настаје још један беочуг у густој мрежи сакралне географије позносредњовековне Србије.⁹⁹

- SUMMARY -

⁹¹ Р. Рајкић, *Elaborat za konzervatorsko-restauratorske radove u manastiru Jošanici*, документација у Републичком заводу за заштиту споменика културе, Београд 1969, 53-54; Николић, *нав. дело*, 140, нап. 4; Дачић, *Манастир Јошаница*, 21.

⁹² S. Tomeković, *Place des saints ermites et moines dans le décor de l'église byzantine*, Liturgie, conversion et vie monastique. Conférence Saint-Serge XXXV semaine d'études liturgique, ed. A. M. Triacca-A. Pistoia, Roma 1989, 315-320.

⁹³ G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 129-142.

⁹⁴ О томе, в. Sh. E. J. Gerstel, *Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike*, DOP 57 (2003), 236-237.

⁹⁵ Уп. Војводић, *нав. дело*, 82; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

⁹⁶ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1988, 97; Ђоровић-Љубинковић, *Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве*, 80; Ђурић, *Иконографска похвала Светом Симеону Немањи у Студеници*, 270-271.

⁹⁷ Д. Поповић, *О настанку култа светог Симеона*, Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, 347-368.

⁹⁸ Поповић, *О настанку култа светог Симеона*, 366-367.

⁹⁹ Поповић, *О настанку култа светог Симеона*, 368.

Images of St Sabas the Serbian and of St Symeon Nemanja in the Monastery of Josanica

In the first part of the article the author gives the full survey of historiographic research of the monastery of Josanica in past two centuries. In the second part the list of newly identified figures of the holy fathers in the altar is presented, as well as content of the lateral altar spaces. A heavily damaged figure painted on the eastern surface of the diakonikon niche has been identified as the figure of St Euthymius the Great. Also, the frescoes in the prothesis niche that were repainted in the mid 19th century has been fully analysed, with figure of the Eucharistic Christ and of the monastery diataxis.

In the third part of the article special attention has been given to identification of figures of two Serbian national saints, St Symeon Nemanja and St Sabas the Serbian. The latter has been painted as the only frontal figure among the eight holy fathers in the altar. It is placed on west side of the prothesis niche. The facial features fully match typology of his usual portraiture. Apart from being clad in bishopric polystavrion he holds in his right arm a long purple cruciform scepter adorned with large pearls. This special iconographic type of St Sabas' portraits holding cruciform scepter has been classified as the representative one and can be found in several earlier instances (Gracanica, Pec, Decani, Ljubostinja).

The portrait of St Symeon Nemanja has been recognized in a well preserved half figure on the south side of the north-east pillar framing the templon barrier. He is depicted as an old monk with long pointed beard. He wears dark green hooded mandyas and holds a small cross in his now destroyed right hand.

The fresco icons of of St Symeon Nemanja and of St Sabas the Serbian has been given special position in the altar as high and instructive models for the monastery brethren. But these icons also bear witness to the special role of St Symeon and of St Sabas as *the holy two* (quotation from medieval hagiographic sources), the protectors of the ruling dynasty and of the Serbian state and nation. Although physically separated, they are visually connected as the faithful gaze towards the altar with the figure of St Sabas facing that of St Symeon. The symbolic values of the niche and of the pillar certainly had special meaning in determining the painter towards positioning of these fresco icons. By putting St Symeon's icon on a pillar one recalls the symbolism of pillar both in the Old and the New Testament as a sign of the Godly presence. The niches have also been used as symbols alluding to hermits' caves. Painted inside the niche and opposite the figure of St Euthymius the Great, the figure of St Sabas the Serbian was given prominence by referring to his double identity by being both renowned hermit and church leader.

The emergence of fresco icons of the Serbian national saints in the Josanica altar proves their importance even during the reign of despot George Brankovic (1427-1456). Following the method of *translatio Hierosolymi* these icons stress the general belief that St Symeon and St Sabas as being citizens of the Heavenly Jerusalem were the lasting intermediaries that would provide salvation of Serbia as the New Israel.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

Слика 1   **Храм манастира Јошанице**
(снимак: иг. Евтимије)

Слика 2   Северни део олтара, Јошаница (снимак: иг. Евтимије)

Слика 3   Свети Сава (калк: Б. Цветковић)

Слика 4   Свети Симеон Немања (снимак: М. Брајковић)